

УДК 94:2(091)(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12\(30\)-1282-1295](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-12(30)-1282-1295)

Опанасюк Тетяна Анатоліївна кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, тел.: (096) 778-10-62, <https://orcid.org/0000-0001-8836-4973>

Опанасюк Едуард Володимирович аспірант кафедри філософії, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, тел.: (096) 748-77-00, <https://orcid.org/0009-0008-6593-3393>

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ВІД РАДЯНСЬКОГО АТЕЇЗМУ ДО РЕЛІГІЙНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

Анотація. У сучасних суспільно-політичних реаліях, зокрема в умовах війни в Україні та боротьби за національну незалежність, релігія відіграє важливу роль у підтримці морального духу, згуртуванні суспільства та збереженні культурної спадщини. Дослідження змін у релігійній свідомості українців є ключовим для розуміння духовного розвитку нації та формування її ідентичності.

Стаття присвячена аналізу змін у релігійній свідомості українців у період від радянського атеїзму до становлення релігійного плюралізму в незалежній Україні. За допомогою методів історичного аналізу, принципів об'єктивності, комплексності та причинно-наслідкових зв'язків автори здійснюють аналіз політики радянського атеїзму, спрямованої на пригнічення релігійної активності та витіснення релігійної свідомості з громадського життя, зосереджуючи увагу на ключових етапах, факторах і викликах цього процесу. Автори статті зазначають, що радянська влада, спираючись на атеїстичну ідеологію, проводила цілеспрямовану політику знищення релігійних інститутів, переслідування духовенства та формування світоглядних установок, несумісних із релігійними традиціями. Однак, попри багаторічний тиск, релігія залишалася важливим елементом самоідентифікації значної частини населення.

Автори прийшли до висновку, що у радянський період релігійна свідомість українців зазнала значного тиску й трансформацій, проте глибоко вкорінені традиції та культура дозволили зберегти релігію як частину національної ідентичності, що стало основою для відродження релігійного життя після здобуття незалежності України.

З розпадом Радянського Союзу Україна вступила в новий етап релігійного розвитку, що характеризується релігійним відродженням, розмаїттям конфесій

та плюралізацією релігійної свідомості. Цей процес супроводжується як поверненням до традиційних конфесій, так і пошуком нових форм духовності, що відповідають викликам глобалізації та соціально-політичних змін.

Особливий акцент зроблено на ролі релігії як культурного, ідентифікаційного та соціального феномену, що впливає на формування національної свідомості в сучасних умовах.

Ключові слова: релігія, релігійна свідомість, атеїзм, релігійний плюралізм, Церква, віряни.

Опанасиук Тетяна Анатоліївна Candidate of Historical Sciences, associate Professor of the Department of Political Science and International Relations, Rivne State Humanitarian University, Rivne, tel.: (096) 778-10-62, <https://orcid.org/0000-0001-8836-4973>

Опанасиук Едуард Володимирович graduate student of the Department of Philosophy, Rivne State Humanitarian University, Rivne, tel.: (096) 748-77-00, <https://orcid.org/0009-0008-6593-3393>

TRANSFORMATION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS: FROM SOVIET ATHEISM TO RELIGIOUS PLURALISM

Annotation. In modern social and political realities, in particular in the conditions of the war in Ukraine and the struggle for national independence, religion plays an important role in maintaining morale, uniting society and preserving cultural heritage. The study of changes in the religious consciousness of Ukrainians is key to understanding the spiritual development of the nation and the formation of its identity.

The article is devoted to the analysis of changes in the religious consciousness of Ukrainians in the period from Soviet atheism to the formation of religious pluralism in independent Ukraine. Using the methods of historical analysis, the principles of objectivity, complexity and cause-and-effect relationships, the authors analyze the policy of Soviet atheism aimed at suppressing religious activity and pushing religious consciousness out of public life, focusing on the key stages, factors and challenges of this process. The authors of the article note that the Soviet government, based on atheistic ideology, pursued a purposeful policy of destroying religious institutions, persecuting the clergy, and forming worldviews incompatible with religious traditions. However, despite many years of pressure, religion remained an important element of self-identification for a large part of the population.

The authors came to the conclusion that during the Soviet period, the religious consciousness of Ukrainians underwent significant pressure and transformations, but deep-rooted traditions and culture made it possible to preserve religion as part of the

national identity, which became the basis for the revival of religious life after the independence of Ukraine.

With the collapse of the Soviet Union, Ukraine entered a new stage of religious development, characterized by religious revival, diversity of confessions and pluralization of religious consciousness. This process is accompanied by both a return to traditional confessions and a search for new forms of spirituality that meet the challenges of globalization and socio-political changes.

Special emphasis is placed on the role of religion as a cultural, identification and social phenomenon that affects the formation of national consciousness and interfaith dialogue in modern conditions.

Keywords: religion, religious consciousness, atheism, religious pluralism, Church, believers.

Постановка проблеми. Релігійна свідомість завжди була важливим елементом української культурної та національної ідентичності. Однак протягом ХХ ст. Україна пережила кардинальні зміни у ставленні до релігії, зокрема, завдяки тривалому радянському періоду атеїзму, який мав на меті витіснення релігійної свідомості з життя громадян. Розпад Радянського Союзу відкрив нові можливості для відродження релігії та розвитку релігійного плюралізму в Україні, що є важливим як для національної ідентичності, так і для забезпечення прав і свобод громадян.

Трансформація релігійної свідомості українців є важливим соціокультурним явищем, яке відображає складні історичні, політичні та духовні процеси в Україні протягом ХХ–ХХІ століть. Період радянського атеїзму, який супроводжувався жорсткою антирелігійною пропагандою та репресіями проти духовенства, залишив глибокий відбиток на релігійному житті українського суспільства. Однак зі здобуттям незалежності Україна вступила у нову фазу розвитку, позначену формуванням релігійного плюралізму, відновленням традиційних конфесій та появою нових релігійних рухів. Дослідження факторів та наслідків трансформації релігійної свідомості українського суспільства дозволяє краще зрозуміти, як радянська ідеологія вплинула на духовне життя українців та, як змінилося їх ставлення до релігії після здобуття незалежності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання трансформації релігійних інституцій, їх місця та ролі в суспільно-політичних процесах досліджуються у працях українських істориків, релігієзнавців, соціологів та політологів. Зокрема, можемо відзначити роботи П. Бондарчука «Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін», Н. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.)», В. Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний

дискурс», М. Паращевіна «Інтегративна роль релігії: історико-соціологічний нарис», «Релігія в Україні: траєкторія інституційних змін», А. Колодного «Україна в її релігійних виявах», «Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан» та інших колективних працях, О. Сагана «Національні прояви православ'я: український аспект», І. Преловської «Проблеми українізації церковного життя в документах Української автокефальної православної церкви у 1920-х рр.» та інших дослідників.

Однак, у сучасних умовах, коли національна ідентичність набуває особливого значення через трансформаційні процеси в суспільстві, проблема релігійної свідомості українців стає надзвичайно важливою. Дослідження цієї теми сприяє розумінню складних процесів, що відбувалися та відбуваються в українському суспільстві, а також допомагає окреслити перспективи розвитку релігійної свідомості в умовах глобалізації та війни.

Мета статті – дослідити чинники та наслідки змін у релігійній свідомості українців у період від радянського атеїзму до сучасного релігійного плюралізму.

Виклад основного матеріалу. Релігійна свідомість завжди відіграла важливу роль у формуванні культурного, національного та духовного обличчя українців. Вона була та залишається не лише засобом вираження віри, а й значним соціокультурним явищем, що впливало та впливає на всі аспекти суспільного життя. Релігія забезпечує людині почуття внутрішньої рівноваги, допомагає знаходити сенс у складних життєвих обставинах і долати труднощі. Для українців православна віра завжди відіграла важливу роль у збереженні національної самосвідомості, виступаючи носієм мудрості, моральних принципів та духовних цінностей. Релігійна свідомість знайшла відображення у традиціях, мистецтві, архітектурі, літературі та музиці. Українські храми, ікони, літургійні співи та обряди не лише є частиною духовного життя, а й відображають багатство національної культури.

Процес трансформації релігійної свідомості українців розпочинається зі складної спадщини радянського періоду, коли держава активно впроваджувала політику атеїзму. Ця епоха характеризувалася масштабною ліквідацією релігійних інституцій, заборонаю релігійної освіти, репресіями проти духовенства та переслідуванням віруючих. Антирелігійна пропаганда стала невід'ємною частиною ідеологічного апарату СРСР, що мало глибокий вплив на світогляд суспільства.

Т. Шевчук виділяє три етапи в розвитку становлення радянської релігійної політики в перші два десятиліття її існування. Перший – 1920-ті рр. – збігається з установленням радянської влади в Україні й характеризується початком переслідування релігії як світогляду, що протистояв більшовицькому. Другий етап – 1929 р. – середина 1930-х рр. – був пов'язаний з «соціалізацією» українського села. Його наслідком стало витіснення релігії з життя українського

народу та нищення церкви як соціального інституту. Третій етап – друга половина 1930-х рр. – до 1943 р. – в цей час почали застосовуватися найжорсткіші методи, спрямовані на фізичне винищення духовенства, матеріальних і релігійних цінностей та пряме руйнування церков [1, С. 103].

Радянська влада з перших днів свого утвердження в Україні вела відкриту антицерковну атеїстичну політику. Духовність і церква оголошувалися ворогами нової влади. Більшовики прагнули зменшити вплив церкви на суспільне життя. На Україну поширювалася дія всіх директив і постанов радянської влади з 1917–1918 рр. Ключовим документом цієї політики став «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», прийнятий 19 січня 1919 р., згідно з яким усе майно церковних та релігійних громад було оголошено народною власністю. Важливу роль у прийнятті цього Декрету відіграли й інші документи. Наприклад, згідно з Декретом «Про землю» II Всеросійського з'їзду Ради робітничих і солдатських депутатів від 26 жовтня 1917 р. православну церкву в росії було позбавлено власності на землю. Декрет «Про розлучення» від 16 грудня 1917 р. та Декрет «Про громадянський шлюб, про дітей та введення книг актів громадського стану» від 18 грудня 1917 р., вказують на створення в житті держави альтернативи церкві, яка мала перебрати на себе її функції. Це спричинило відхід від церкви певної кількості вірян. Після відокремлення школи від церкви, 18 лютого 1918 р., було видано «Декрет про радянську школу», який розпочав регулювати освітній процес у новій радянській державі [1, С. 103]. Для виконання цих директив при ЦК КП(б) була створена комісія з антирелігійної діяльності, яка організувала боротьбу з релігією та вірянами на території всього СРСР. Подібні комісії почали формуватися й на місцях. Вони розпочали активну боротьбу з релігійними переконаннями, намагаючись підкорити народні звичаї та обряди своїм цілям. Віруючі зазнали переслідувань, а релігійні споруди були націоналізовані та часто використовувалися не за призначенням, пустували або ж руйнувалися.

Однак ці дії не принесли очікуваних результатів і здебільшого викликали спротив населення. Це змусило владу вдаватися до менш прямих методів боротьби. Закриття церков і молитовних будинків, несправедливе ставлення до священнослужителів, гостра критика релігії та осуд віруючих викликали невдоволення й відштовхували людей від атеїстичних ідей. Унаслідок цього більшовицький режим почав приховані форми впливу, такі як агітація та пропаганда.

Найнебезпечнішим релігійним супротивником радянська влада вважала РПЦ на чолі з патріархом Тихоном, який піддав новий режим анафемі. Щоб ослабити вплив православної церкви, радянська влада не заважала створенню нових релігійних угруповань. Це сприяло українізації православної церкви, попри опір патріарха Тихона та православної ієрархії.

У жовтні 1921 р. відбувся перший Всеукраїнський православний церковний собор, на якому обрали власну ієрархію, затверджено канони та устрій УАПЦ, митрополитом якої став Василь Липківський. Основними принципами УАПЦ були національна ідентичність та незалежність від світської влади, демократичні засади, а також прагнення відновити стародавні українські традиції. Богослужіння проводилися українською мовою, священники не носили ряси, борода чи довгого волосся. Церковна ієрархія будувалася на основі виборності. Нова церква швидко розвивалась і до кінця 1920-х рр. стала другою за чисельністю парафій та вірян після УПЦ.

Швидкий розвиток УАПЦ викликав занепокоєння серед більшовицького керівництва, яке, до того ж, стикалося з критикою з боку цієї церкви на адресу радянської влади. Спочатку уряд намагався розкласти церкву зсередини, підтримуючи різноманітні розкольницькі церковні рухи. Наприклад у 1924 р. була створена Діяльна Христова церква (ДХЦ), яку очолив М. Мороз. Однак ця організація не змогла стабільно функціонувати і в 1927 р. припинила своє існування. В 1925 р. виникла Соборно-єпископальна церква під керівництвом Ф. Булдовського, яка була більш лояльною до радянської влади, проте продовжувала відстоювати ідею української церковної незалежності. Таким чином, розкольницька діяльність серед духовенства та вірян була спрямована на ослаблення церкви зсередини.

Система антирелігійного законодавства в Україні була остаточно сформована після введення в дію Постанови ВУЦВК і РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Згідно з нею, релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у храмах та молитовних будинках, а просвітництво і добротинність категорично заборонялися. Духовенство з того часу позбавлялося права участі у фінансових та громадянських справах громади.

Влітку 1929 року розпочалися арешти священників УАПЦ, яких звинувачували у зв'язках зі Спілкою Визволення України. 28–29 січня 1930 р. в Києві відбувся Надзвичайний церковний собор, який ліквідував УАПЦ та Всеукраїнську православну церковну раду. Це стало причиною масових арештів серед духовенства УАПЦ, і серед заарештованих виявився митрополит М. Борецький. В результаті репресій майже всі українські автокефальні єпископи були репресовані.

Знищення духовенства як соціального класу стало масовим і систематичним лише наприкінці 1920-х рр. Проти священнослужителів застосовувалися всі можливі форми соціального тиску: позбавлення прав, обмеження матеріальної незалежності та моральні приниження. Найбільш ефективним інструментом ставало притягнення до кримінальної відповідальності. Засудження священників до різних видів покарань, включаючи смертну кару, дало владі необхідні результати. До середини 1930-х років духовенство як соціальна група майже зникло.

Повна ліквідація УПЦ почалася у травні 1936 р., коли було заарештовано митрополита Івана Павловського й тих єпископів і священників, які ще залишалися на окремих парафіях – Юрія Міхновського, Володимира Самборського, Олександра Червінського, Володимира Бржосньовського, Конона Бея та інших. Слідом пішла хвиля арештів тих, хто зрікся священства і працював у державних закладах та установах. Їх «викривали» як «колишніх», і так само гнали у Сибір, на Соловки, Біломорканал, Казахстан або гноїли в політізоляторах. До кінця 1930-х рр. в Україні було закрито близько 8 тис. церков (75–80% всіх храмів). Із 1710 культових споруд Київської області за призначенням використовували лише 2, із 28 монастирів не діяв жоден, із 1435 священників служило всього 3. В Україні не залишилося діючих єпископів. Остаточна ліквідація вцілілих частин православної церкви сталася 1937 р. [2, С. 30].

«Великий терор» став переломним моментом для УАПЦ. У кінці 1937 р. було страчено В. Липківського та І. Павловського, а М. Борецький помер в ув'язненні (точна дата не відома).

Як і інші релігійні організації в СРСР, УАПЦ (УПЦ) зазнала правових та адміністративних обмежень, однак на відміну від РПЦ, сталінський режим не дозволив їй відновлення навіть в умовах Другої світової війни. Як вважає Перловська І., причиною цього, ймовірно, була її асоціація з українськими національними прагненнями до релігійної та духовної незалежності від Москви. В остаточному підсумку саме російський націоналізм став основою для парадоксального союзу між церквою та радянською владою в часи Другої світової війни. Таким чином, засуджене як найбільше зло в УАПЦ – український націоналізм, в очах Кремля стало найбільшою чеснотою для РПЦ – російський націоналізм. Подвійні критерії – типова риса радянської національної та релігійної політики [2, С. 31].

Під час Другої світової війни політичне керівництво СРСР остаточно відмовилося від планів якнайшвидшого знищення релігії і церкви і перейшло до політики часткового відродження релігійного життя в країні під жорстким державним контролем. Це обумовлено, по-перше, зростанням тяжіння населення до релігії та церкви, спричиненим війною, розрухою, стражданнями, а також втратою рідних і близьких на фронті; по-друге, підтримкою німецькою окупаційною владою відкриття храмів і відновлення релігійного життя на захоплених територіях; по-третє, ослабленням впливу Москви на всі сфери суспільного життя на окупованих територіях, включно з релігійно-церковною сферою. Хоча в попередні десятиліття релігія та церква були значно підірвані, в роки війни напівзруйновані храми та інші пристосовані приміщення поступово почали наповнюватися парафіянами, які масово відвідували церковні служби, відзначали релігійні свята, здійснювали церковні обряди. Як свідчить статистика, в період окупації України на її території було відкрито 52 % храмів від загальної кількості тих, що існували тоді в СРСР [3, С. 65].

Політика окупаційної влади у сфері духовного та релігійного життя в Україні мала регіональні особливості і, як зазначає Н. Стоколос, визначалася такими пріоритетами: підтримка розвитку мінімального релігійного життя як необхідного чинника викорінення радянсько-більшовицької ментальності в населення східних регіонів України; недопущення створення єдиної помісної УАПЦ; протидія будь-якому зближенню й можливому об'єднанню православних і греко-католиків; сприяння дробленню релігійно-церковного життя в Україні на окремі течії; зовнішнє й внутрішнє руйнування традиційних церковних структур з метою запобігання консолідації їхніх лідерів; заборона влаштування єдиної централізованої мережі церковних православних організацій на східних теренах України; максимальне їхнє використання для сприяння німецькій адміністрації на всіх окупованих територіях; встановлення ефективного контролю за діяльністю всіх конфесій [4, С. 325]. З огляду на вищезазначене, можемо стверджувати, що релігійно-церковне життя в Україні під час окупації було вкрай непростим.

У роки Другої світової війни на окупованій території України існували дві православні Церкви: УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорський) та Автономна православна церква на чолі з митрополитом Олексієм (Громадський). УАПЦ визнавала юрисдикцію Варшавського митрополита Діонісія, друга – Московського патріархату. Відносини між Церквами були напруженими. Численні інструкції німецької окупаційної адміністрації руйнували традиційно усталені церковні структури, обмежували релігійне життя в Україні та чинили тиск на духовенство. Незадовго до звільнення України від нацистських загарбників більшість українського духовенства, як автокефального, так і автономного, виїхала за кордон. Залишені парафії були ліквідовані або влилися до складу РПЦ. Тикам чином, друга спроба відродити УАПЦ мала лише тимчасовий характер.

В умовах повоєнного порядку радянський режим більше не міг використовувати добре відомі методи «войовничого атеїзму», що були характерні для 20–30-х рр. Церковні структури, які в роки війни зробили значний внесок у консолідацію суспільства та посилення обороноздатності держави, поступово стали впливовим чинником, ігнорувати який радянська влада вже не могла. У цих умовах режиму довелося подолати звичне упередження до релігії та церкви й вдатися до маніпуляцій за підтримки лояльно налаштованих церковних ієрархів. Роль основного провідника державної релігійної політики відводилась РПЦ (її правлячій еліті), яка була готова співпрацювати з державною владою. Ще у 1943 р. РПЦ було надано дозвіл на повернення віруючим частини храмів і культового майна, відкриття духовних навчальних закладів, розширення видавничої діяльності, амністію репресованих священнослужителів, зняття тиску держави на Церкву, припинення атеїстичної пропаганди, переслідувань

служителів культу, зняття обмежень на позакультову діяльність, надання можливості релігійним центрам встановлювати зв'язки із зарубіжними релігійними організаціями тощо. РПЦ у свою чергу зобов'язувалась й надалі сприяти перемозі радянської армії над німецько-фашистськими загарбниками [3, с. 68]. Отже, РПЦ поступово перетворюється у державну церкву та прислужницю світської влади.

Водночас деякі зміни в державній політиці щодо церковних інституцій мали виключно тактичний характер і не свідчили про відмову атеїстичного режиму від основних ідеологічних принципів у ставленні до релігії та церкви.

З початку 1948 р. розпочалося посилення антирелігійної політики. Спочатку воно торкнулося неправославних релігійних організацій. У квітні 1948 р. Рада у справах релігійних культів розіслала своїм уповноваженим на місцях інструкцію, в якій повідомлялося, що Рада «категорично пропонує припинити будь-яку реєстрацію релігійних громад».

Часткове пом'якшення взаємин радянської влади із РПЦ та іншими «лояльними» релігійними об'єднаннями супроводжувалося активною боротьбою проти українських національних церков та релігійних спільнот, які мали виразну етнічну ідентичність.

Прихід до влади М. Хрущова активізував питання подальшого розвитку державно-церковних взаємин. Хоча період правління М. Хрущова в порівнянні з діями його попередника прийнято називати «відлигою», між державою і релігійними організаціями навпаки настало значне охолодження відносин. Вищі партійно-державні керівники фактично повернулися до радикальних позицій «войовничого більшовизму» у своєму ставленні до релігії та церкви. Вони вжили низку заходів, спрямованих на послаблення впливу церкви та її маргіналізацію у суспільному й політичному житті. Важливим стимулом для зміни державної релігійної політики стало прагнення партійної еліти придушити будь-які прояви ідейної опозиції, зокрема духовної.

Увесь арсенал засобів та форм боротьби з релігією: лекційна діяльність, індивідуальна робота з віруючими, дітьми, молоддю, священнослужителями; використання емоційних засобів впливу, тиражування антирелігійної літератури, атеїстична пропаганда на радіо та телебаченні слугували єдиній меті – знищенню тієї єдиної чужорідної ідеології, яка все ще продовжувала існувати у суспільстві, що будувало комуністичне майбутнє. Намагання подолати «ненауковий світогляд» та «ворожу до інтересів соціалістичного суспільства релігійну ідеологію» особливо яскраво простежувалось у районах з високою релігійністю населення. Саме тому, можемо говорити про особливості ведення атеїстичної пропаганди в Україні, у порівнянні з іншими республіками та про особливості антирелігійної роботи у Західних областях України, порівняно з іншими її регіонами. Досвід державної релігійної політики періоду хрущовської

«відлиги» чітко демонструє, що режим, формально декларуючи свободу віросповідань, фактично дотримувався курсу на придушення релігійного життя в Україні. Незважаючи на це, адміністративне втручання у справи церкви залишалось грубим і систематичним. Однак спроби встановити повний контроль над ідеологічно однорідним суспільством так і не були реалізовані повністю. Релігія, попри всі зусилля держави, продовжувала зберігати вплив на частину суспільства [5, С. 85].

Впродовж цієї кампанії в Україні було закрито 46 % діючих тут раніше православних церков. Антицерковний похід наразився на значний опір у деяких Західних областях УРСР. Селяни дуже часто зберігали сильну прихильність до вречевлених культових символів і атрибутів, своєї сільської церкви, котра нерідко будувалася на їхніх очах, була «престижним» об'єктом і викликала дуже складні, глибокі асоціації, переживання, що зачіпали й родинні, й національні почуття. У ряді населених пунктів, де було заплановано закриття церков, мешканці організовували опір. Виставлялися пікети, тривало цілодобове чергування біля храму. Кампанія дещо загальмувалась: на Тернопільщині спромоглися закрити «тільки» 36 % діючих церков, у Закарпатті – менш як 17 %. Бувало, що в церквах, по котрих уже відзвітували перед центром як про закриті, ще довго тривали богослужіння; під час високошанованих свят віруючі молилися в огорожах відібраних у них храмів [6].

Зняття М. Хрущова з посади спричинило певну лібералізацію релігійної політики. У більшості випадків влада утримувалася від відкритого порушення Конституції та інших законодавчих актів, що регулювали релігійну сферу. Антирелігійна боротьба набрала більш прихованих і завуальованих форм, що проявилось у зниженні рівня тиску на релігійні організації та віруючих.

Періоду другої половини 1960-х – середини 1980-х рр. притаманна велика кількість державних та компартійних постанов, що стосувалися релігійної сфери. Це свідчило не лише про активну боротьбу влади з релігією, а й про декларативність цих актів, їх лозунговий характер. Боротьба з релігією змістилася у царину атеїстичної пропаганди. Попри лібералізацію релігійної політики, великою залишається кількість притягнутих до кримінальної та адміністративної відповідальності віруючих за порушення в релігійній сфері. Упродовж зазначеного періоду триває скорочення релігійної мережі в УРСР. Однак кількість віруючих, досягнувши, очевидно, свого найнижчого рівня у 1970-х роках, пізніше залишається більш-менш сталою. З огляду на соціокультурний розвиток, специфіку людської психіки тощо влада так і не зуміла подолати релігійності населення, як це було задекларовано наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х років. Чисельність віруючих на початок 1980-х років становила близько третини населення. Сюди входили як парафіяни, так і особи, що перебували поза впливом релігійних течій, люди з індивідуальною

релігійністю тощо. Багато з них приховували свою віру в Бога. Близько чверті населення становили особи, що вагалися між вірою в Бога і невір'ям. Вони переважно декларували себе невір'ючими, проте час від часу в них пробуджувалася релігійна віра. За статевою ознакою більшість віруючих становили жінки; за освітнім рівнем – неписьменні, особи з початковою і незакінченою середньою освітою; за віком – особи старші п'ятидесяти років [7, С. 186].

Перебудова, ініційована М. Горбачовим, стала початком нової політики у сфері релігії. Наприкінці 1980-х рр. відбувся перелом у взаєминах між державою та церквою. Усього за кілька років держава змінила свій підхід, перейшовши від антирелігійної політики до нейтрального ставлення до церковних установ. Якщо раніше релігійні громади зазнавали переслідувань і обмежень, то в кінці 1980-х рр. спостерігалася тенденція до лібералізації відносин між державою і церквою. Релігія почала сприйматися не лише як «пережиток минулого», але і як частина національної та культурної спадщини. Спостерігається зростання релігійної активності: багато церковних громад, які раніше діяли підпільно, почали легалізувати свою діяльність. У цей період відбулося часткове повернення закритих чи переобладнаних культових споруд віруючим. УГКЦ, яка була заборонена в 1946 р. і вимушена діяти в підпіллі, в кінці 1980-х років отримала можливість легалізуватися. Її відновлення стало значущим кроком для Західної України, де вона була важливим елементом релігійного і національного життя. 1989 р. на Соборі священників і мирян у Львові було проголошено відродження УАПЦ.

В умовах перебудови почався рух за відновлення незалежності УПЦ. Парафії прагнули до більшої автономії від Московського патріархату. Ці процеси дали старт формуванню передумов для створення незалежної Православної церкви України, яке відбулося вже після здобуття незалежності України.

Церкви відігравали важливу роль у консолідації суспільства і підтримці руху за незалежність. У 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який суттєво змінив правовий статус релігійних громад, надавши їм право на вільне проведення богослужінь і відновлення своїх структур. Таким чином, політика перебудови стала переломним моментом у стосунках держави і церкви в Україні. Вона дозволила відновити релігійне життя, зміцнила роль церкви в суспільстві та заклала основи для подальшого розвитку релігійної свободи після здобуття незалежності.

Незалежність України, здобута після розпаду СРСР, стала поштовхом до трансформації релігійної свідомості її громадян. Уряд скасував обмеження на свободу релігії, що дозволило громадянам вільно обирати і сповідувати будь-яку віру. Відновилися традиційні українські церкви, такі як УПЦ та УГКЦ, а також з'явилися нові релігійні напрямки. Релігійний ренесанс охопив різні

конфесії, включаючи протестантські громади, іслам, іудаїзм, а також менш поширені духовні течії. Зросла кількість нових релігійних організацій та світових релігій, які раніше не мали широкої присутності в Україні. Це сприяло розвитку релігійного плюралізму та формуванню багатоконфесійного суспільства.

На сьогоднішній день Україна є багатоконфесійною державою з численними релігійними групами, які співіснують у мирному співтоваристві. Законодавство України захищає права громадян на свободу релігії, забезпечуючи умови для співіснування різних релігійних конфесій. Це сприяє розвитку релігійного плюралізму та міжконфесійного діалогу.

Релігійний плюралізм в Україні характеризується активним діалогом між представниками різних конфесій. Багато релігійних організацій співпрацюють у вирішенні соціальних питань, таких як підтримка нужденних, охорона здоров'я та освіта. Крім того, Українська Рада Церков та релігійних організацій стала платформою для міжконфесійних зустрічей, обговорення спільних проблем та сприяння взаєморозумінню.

Однак релігійний плюралізм має і свої виклики. В Україні періодично виникають конфлікти на релігійному ґрунті, пов'язані з питаннями юрисдикції, легітимності та впливу на суспільство.

Висновки. Релігійна свідомість українців у СРСР перебувала під постійним тиском, але не була повністю знищена. Зміни, яких вона зазнала, відображають баланс між примусовою атеїзацією і природним прагненням людей зберегти віру та традиції. Релігійність стала не лише духовним, а й культурним феноменом, який частково набув форм опору радянській системі.

Можемо відзначити наступні чинники змін релігійної свідомості українців у радянський період:

- державна політика атеїзму, що включала в себе антирелігійну пропаганду, закриття храмів та монастирів, обмеження релігійної освіти;
- переслідування духовенства та віруючих (масові арешти, заслання, страти священників, монахів і активних мирян); примусове підпорядкування православних церков радянській владі через створення лояльних релігійних організацій, таких як Московський патріархат;
- створення контрольованих релігійних структур (наприклад, УПЦ МП), знищення альтернативних течій;
- індустріалізація та урбанізація (зростання секуляризації внаслідок змін способу життя: у міському середовищі релігійні традиції зберігалися гірше, ніж у сільській місцевості).

Наслідки змін релігійної свідомості українців у радянський період:

- послаблення релігійної практики: зменшення кількості віруючих, особливо серед молоді, яка виховувалася в умовах атеїстичної пропаганди; скорочення участі в релігійних обрядах, таких як хрещення, вінчання, похорони, які часто проводилися нелегально;

- формування подвійної свідомості: люди часто приховували свою релігійність, демонструючи лояльність до атеїстичної ідеології на роботі чи в громадському житті, але зберігали віру в приватній сфері;

- підпільна релігійна діяльність. Релігійне життя не зникло повністю: воно продовжувалося у формі підпільних богослужінь, нелегальної діяльності уніатської церкви та протестантських громад; збереження традицій завдяки старшому поколінню та релігійним діячам, які чинили опір переслідуванням;

- поширення формального атеїзму: значна частина населення перейняла світський, матеріалістичний спосіб мислення, втративши зв'язок із релігійними цінностями;

- релігійне відродження після розпаду СРСР. У 1990-х рр., попри репресії, стало зрозуміло, що релігія не була знищена: відкриття храмів і свобода віросповідання дали поштовх відродженню релігійної свідомості частини суспільства.

Отже, процес трансформації релігійної свідомості українців є складним та різностороннім. Заміщення релігії атеїзмом у радянський період створило серйозні виклики для віруючих, однак після здобуття незалежності в Україні релігійна свобода стала ключовим чинником у відродженні та розвитку релігії. Сучасна Україна є прикладом релігійного плюралізму, що підтримується законодавством та міжконфесійним діалогом, хоча перед нею стоять і певні виклики, пов'язані з гармонійним співіснуванням різних релігійних спільнот.

Література:

1. Шевчук Т. В. Антирелігійна політика радянської влади в Україні у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2015. Вип. 39. С. 100-113.

2. Преловська І. Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-кримінальних справ ГДА СБ України та ЦДАГО України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. 32. С. 26-48.

3. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.

4. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): монографія. Рівне: РІС КСУ ППФ «Ліста-М», 2003. 480 с.

5. Шліхта Н. В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в українській РСР наприкінці 50-х – на початку 60-х років. *Наукові записки*. Том 14. *Україніка та європеїстика*. 1999. С. 80–87.

6. Єленський В. Суво́ра «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://risu.ua/suvora-vidliga-zamitki-pro-anticerkovnu-kampaniyu-kincyu-50-h-pochatku-60-h-rokiv_n40217.

7. Бондарчук П.М. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін: монографія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. 381 с.

References:

1. Shevchuk, T. V. (2015). Antyrelihiina polityka radianskoi vlady v Ukraini u 20–30-ti rr. XX st. [Anti-religious policy of the Soviet authorities in Ukraine in the 1920s–1930s]. *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats – Pages of History: Collection of Scientific Papers* 39, 100–113 [in Ukrainian].
2. Prelovska, I. (2009). Peresliduvannya ta likvidatsiya UAPTs (UPTs) (1921–1938 rr.): ohlyad arkhivno-kryminalnykh sprav HDA SB Ukrayiny ta TsDAGO Ukrayiny [Persecution and liquidation of the UAOC (UPC) (1921–1938): Overview of archival and criminal cases of the State Security Service of Ukraine and the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB [From the Archives of the VUChK-GPU-NKVD-KGB]*, 32, 26–48 [in Ukrainian].
3. Voynalovych, V. A. (2005). *Partiyno-derzhavna polityka shchodo relihiyi ta relihiynykh instytutsiy v Ukrayini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyy dyskurs [Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: A political discourse]*. Kyiv: Svitohlyad [in Ukrainian].
4. Stokolos, N. H. (2003). *Konfesiyno-etnichni transformatsiyi v Ukrayini (XIX – persha polovyna XX st.): Monohrafiya [Confessional and ethnic transformations in Ukraine (19th – the first half of the 20th century): A monograph]*. Rivne: RIS KSU PPF «Lista-M» [in Ukrainian].
5. Shlikhta, N. V. (1999). Osnovni formy i metody ateyistychnoi propahandy v Ukrayinskiy RSR naprykintsi 50-kh – na pochatku 60-kh rokiv [Main forms and methods of atheist propaganda in the Ukrainian SSR in the late 1950s – early 1960s]. *Naukovi zapysky. Tom 14. Ukrayinyka ta yevropeistyka [Scientific Notes. Vol. 14. Ukrainian Studies and European Studies]*, 80–87 [in Ukrainian].
6. Yelenskyi, V. (n.d.). Suvora «vidlyha». Zamytky pro antitserkovnu kampaniyu kintsya 50-kh – pochatku 60-kh rokiv [Severe «thaw»: Notes on the anti-church campaign of the late 1950s – early 1960s]. Retrieved from https://risu.ua/suvora-vidliga-zamitki-pro-antitserkovnu-kampaniyu-kincy-a-50-h-pochatku-60-h-rokiv_n40217 [in Ukrainian].
7. Bondarchuk, P. M. (2009). *Relihiynist naseleennya Ukrayiny u 40-80-kh rokakh XX st.: sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsiyi zmin: Monohrafiya [Religiosity of the Ukrainian population in the 1940s–1980s: Sociocultural influences, characteristics, and trends]*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine [in Ukrainian].